

Bogumił Rudawski

<https://orcid.org/0000-0002-5224-9102>

Instytut Zachodni w Poznaniu

Urząd Ziemski SS w Poznaniu (SS-Bodenamt Posen) w procesie „germanizacji ziemi” w Kraju Warty

Abstrakt: Artykuł przedstawia działalność Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu (SS-Bodenamt Posen) w latach 1939–1945. Urząd ten, zajmujący się ewidencją ziemi rolnej dla przyszłych osadników niemieckich, był instrumentem „germanizacji ziemi” w Kraju Warty. Opisano genezę powstania urzędu, polityczne i instytucjonalne warunki funkcjonowania, personel, strukturę organizacyjną, zakres zadań oraz efekty działalności.

Słowa kluczowe: okupacja niemiecka, Kraj Warty, germanizacja ziemi, wysiedlenia, przesiedlenia, Urząd Ziemski SS.

Abstract: The article presents the activities of the SS Land Office in Poznań (SS-Bodenamt Posen) between 1939 and 1945. This office, responsible for registering agricultural land for future German settlers, was an instrument of ‘land Germanisation’ in the Wartheland (the Warta Land). The study outlines the origins of the office’s establishment, the political and institutional conditions necessary for its operation, the personnel involved, the organisational structure, the range of its tasks, and the impact of its activities.

Keywords: German occupation, Wartheland, Germanisation of land, displacement, resettlement, SS Land Office.

Urzędy ziemskie SS były instytucjami niemieckiego aparatu okupacyjnego w państwach podbitych przez Rzeszę Niemiecką, których zadaniem była ewidencja gruntów rolnych wraz z gospodarstwami oraz ich zabezpieczenie i konfiskata na potrzeby niemieckiego osadnictwa. Przygotowywały one bilanse zasobów ziemskich przeznaczonych do kolonizacji, która miała

uczynić ze zdobytych na Wschodzie ziem „najbardziej germańskie prowincje chłopskie w Rzeszy”¹. Prowadzona przez urzędy ziemskie SS polityka ziemska (*Bodenpolitik*) była głównym instrumentem „germanizacji ziemi”, czyli zniemczania podporządkowanych obszarów zgodnie z ideologicznymi założeniami narodowego socjalizmu. W okresie II wojny światowej funkcjonowało osiem urzędów ziemskich, w tym cztery w okupowanej Polsce na ziemiach, które dekretem Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r. zostały anektowane przez Rzeszę Niemiecką. Przedmiotem niniejszego tekstu jest działalność Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu (SS-Bodenamt Posen), działającego w Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland)².

„Germanizacja ziemi” wiązała się z masowymi przesiedleniami ludności. Od 1939 r. wysiedlenia Polaków i Żydów oraz osiedlenia Niemców znajdowały się w wyłącznych prerogatywach Heinricha Himmlera jako komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums, RKFDV). Zagadnieniem tym Reichsführer SS zaczął interesować się wcześniej. W 1935 r. utworzył Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS (Rasse- und Siedlungshauptamt SS, RuSHA), którego zadaniem było planowanie i realizowanie rasistowskiej polityki osadniczej. Osadnictwo stało jednym ze światopoglądowych fundamentów SS, co wiązało się z działalnością pierwszego szefa RuSHA Richarda Walthera Darré, ministra wyżywienia i rolnictwa, przywódcy chłopstwa Rzeszy (Reichsbauernführer) oraz ideologa i propagatora pojęcia „krwi i ziemi” (*Blut und Boden*)³. Faktycznie jednak pozyskiwanie terenów osadniczych i ich kolonizowanie przez „nową elitę”, wyselekcjonowaną pod względem rasowym przez Himmlera, nie wyszło do 1938 r. poza fazę planowania. Zmianę przyniosła dopiero aneksja Kraju Sudeckiego oraz utworzenie Protektoratu Czech i Moraw, gdzie na nowo

¹ Instytut Zachodni (dalej: IZ), Dok. I-544, Dokumenty z zakresu ustroju rolnego i leśnego na tzw. ziemiach wcielonych, Neubildung deutschen Bauerntums, Pismo Ministerstwa Rzeszy ds. Wyżywienia i Rolnictwa, 17 I 1940, k. 23–25.

² Urząd Ziemski SS w Poznaniu nie doczekał się dotychczas samodzielnego opracowania. W pracach polskich historyków jest on jedynie wzmiankowany: T. Janicki, *Wieś w Kraju Warty (1939–1945)*, Poznań 1996, s. 25; C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 48, 236; idem, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 71; J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979, s. 142–143; S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970, s. 40–41, 107. Wspomina o nim też Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Frankfurt am Main–Hamburg 1965, s. 65. Szerzej działalność urzędu, w kontekście polityki rasowej i osadniczej, omawia Isabel Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, Gdańsk 2014, zwłaszcza s. 186–193.

³ M. Broszat, op. cit., s. 84; H. Gies, *Richard Walther Darré. Der „Reichsbauernführer”, die nationalsozialistische „Blut und Boden”. Ideologie und Hitlers Machteroberung*, Köln 2019, s. 296–303; I. Heinemann, op. cit., s. 63–72.

pozyskanych terenach SS mogło realizować własne koncepcje polityki osadniczej, opierające się na masowych konfiskatach ziemi. Do ewidencji i zajęcia gruntów wykorzystywane były księgi wieczyste przechowywane w jednym z departamentów Ministerstwa Rolnictwa Czechosłowacji, w tzw. Urzędzie Ziemskim w Pradze, nad którym w maju 1939 r. kontrolę przejął Himmler. Dysponując taką dokumentacją, kierownik urzędu SS-Obergruppenführer Curt von Gottberg przeprowadził rekwizycję czeskiej własności ziemskiej, przede wszystkim gruntów należących do Żydów, oraz państwowych majątków ziemskich⁴.

Wiosną 1939 r. Hitler zlecił Himmlerowi przygotowanie przesiedlenia ludności niemieckiej z Tyrolu Południowego, który od 1919 r. znajdował się w granicach Włoch. Himmler zakładał, że będzie w stanie przesiedlić stamtąd 200 tys. Niemców na „Wschód”, mając na myśli przyszłe tereny osadnicze w Polsce. Opracowanie szczegółowych planów przesiedleńczych powierzył SS-Obergruppenführerowi Gottbergowi oraz SS-Brigadeführerowi Ulrichowi Greifeltowi, zatrudnionemu od 1937 r. w sztabie Reichsführera SS. W sierpniu 1939 r. Hitler potwierdził, że wszelkie kwestie związane z transferem ludności z Tyrolu Południowego podlegają wyłącznie Himmlerowi, a kancelaria Rzeszy rozpoczęła pracę nad przygotowaniem dekretu o mianowaniu go na „komisarza Rzeszy ds. przejścia tamtejszej ludności niemieckiej na obszar Rzeszy Niemieckiej”⁵.

Prace nad dokumentem zostały zahamowane przez przygotowania do wojny i agresję przeciwko Polsce. Jednak 20 września 1939 r. Hitler wezwał Himmlera na rozmowę do swojej kwatery w Sopocie i przekazał mu, że zostanie komisarzem Rzeszy i będzie odpowiedzialny za kwestie przesiedleń ludności w okupowanej Polsce (Siedlungskommissar)⁶. Wcześniej bowiem, 11 września 1939 r., działalność rozpoczęły tzw. grupy operacyjno-doradcze RuS (Rasse und Siedlung-Beratung, RuS). Były to specjalne grupy zadaniowe ustanowione przez Himmlera przy Urzędzie Rasy i Osadnictwa, funkcjonującego w ramach Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa, które wchodziły do Polski wraz z Einsatzgruppen. Ich zadaniem było zdobycie dokumentacji rolnej, w tym ksiąg wieczystych, zajęcie dużych majątków ziemskich i majątków państwowych oraz przejście kontroli nad polityką rolną i osadniczą na zajmowanym terytorium. W listopadzie 1939 r. w ich skład wchodziło co najmniej 26 osób, które rekrutowały się spośród funkcjonariuszy Urzędu Ziemskiego w Pradze⁷. Na czele jednego z komand, oznaczonego literą „G”, stał SS-Standartenführer Max Hammer. Jednostka Hammera, w liczbie dziewięciu funkcjonariuszy,

⁴ I. Heinemann, op. cit., s. 113–127.

⁵ A. Stiller, *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, Göttingen 2022, s. 72–77.

⁶ Ibidem, s. 78–81.

⁷ I. Heinemann, op. cit., s. 177–179; A. Stiller, op. cit., s. 81.

weszła do Polski wraz z Einsatzgruppe V, ale później aktywna była przede wszystkim na terenie Wielkopolski, działając przy Einsatzgruppe VI. Do początków listopada 1939 r. Hammer wraz ze współpracownikami zarekwirowali nieco ponad 200 majątków ziemskich i większych gospodarstw, które, jak relacjonował SS-Gruppenführerowi Güntherowi Panckemu, drugiemu szefowi RuSHA, nadawały się na specjalne ośrodki szkoleniowe SS dla przyszłych rolników i osadników⁸.

29 września 1939 r., dzień po podpisaniu niemiecko-sowieckiego traktatu o granicach i przyjaźni, w którym pojawiała się kwestia przesiedlenia volks-deutschów z sowieckiej „strefy interesów”, kancelaria Rzeszy przygotowała projekt dekretu dotyczącego przesiedleń ludności. 7 października 1939 r. Hitler podpisał dekret o „umacnianiu niemczyzny”, przekazując Himmlerowi wszelkie zadania związane ze sprowadzeniem do Rzeszy i na tereny jej podporządkowane Niemców z zagranicy, „wyłączeniem szkodliwych wpływów tych obcych grup etnicznych, które stanowią zagrożenie dla Rzeszy i niemieckiej wspólnoty narodowej”, czyli wysiedleniami, oraz tworzeniem nowych niemieckich terenów osadniczych. Himmler jako komisarz Rzeszy ds. umacniania niemczyzny otrzymał praktycznie niczym nieograniczone uprawnienia do przeprowadzenia masowych przesiedleń ludności oraz kształtowania nowego porządku etniczno-rasowego w Europie⁹.

Już w pierwszych rozporządzeniach Himmlera na stanowisku RKFdV z końca października 1939 r. była mowa o konfiskacie ziemi (*Grund und Boden*) przez RKFdV na cele osadnicze. Kwestia ta stała się jednym z głównych obszarów działalności sztabów komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny. Sztab, którego pracami kierował SS-Brigadeführer Greifelt, podzielony został początkowo na pięć wydziałów. Wśród nich jako wydział III działał Centralny Urząd Ziemski (Zentralbodenamt), pod koniec 1939 r. przekształcony, wraz z pozostałymi wydziałami, w Główny Wydział V (Hauptabteilung V Zentralbodenamt). W 1941 r. sztab RKFdV podniesiony został do Głównego Urzędu SS (SS Hauptamt), a w kolejnym roku przeprowadzono jego ostateczną reorganizację. Placówka podzielona została na trzy grupy urzędów, którym podporządkowano każdorazowo po trzy urzędy. Centralny Urząd Ziemski jako Urząd VIII wszedł w skład grupy urzędów C (Amtsgruppe C). Tą grupą urzędów kierował SS-Oberführer prof. Konrad Meyer, jeden z najważniejszych nazistowskich ekspertów ds. osadnictwa i rolnictwa¹⁰. Kierownikiem Centralnego Urzędu Ziemskiego został w 1939 r. SS-Gruppenführer Wilhelm Freiherr von Holzschuher którego równocześnie mianowano szefem Urzędu

⁸ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dalej: BArch), NS 2/139, Deutsche Bodenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren-Bodenamt Prag, Protokoll über die Besprechung bei SS-Gruppenführer Pancke am 11 I 1939, k. 177–182; I. Heinemann, op. cit., s. 183.

⁹ IZ, Dok. I–544, Erlaß des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums. Vom 7. Oktober 1939, k. 7–9; A. Stiller, op. cit., s. 83–89.

¹⁰ A. Stiller, op. cit., s. 112–116.

Rasy i Osadnictwa w RuSHA oraz zastępcą szefa RuSHA. Himmler chciał poprzez tę unię personalną wzmocnić znaczenie RuSHA w polityce osadniczej¹¹. Była to nieudana próba, ponieważ Holzschuher wpadł w konflikt z Greifeltem i w połowie 1940 r. zrezygnował ze swoich stanowisk, a RuSHA straciła od tego momentu wpływ na działalność urzędu. Kolejnymi kierownikami Urzędu VIII byli: SS-Obersturmbannführer Heinrich Mundt, od 1943 r. SS-Obersturmführer dr Walter Gebert, zaufany współpracownik Meyera, a od 1944 r. SS-Sturmbannführer Ferdinand Hiege, jednocześnie szef Urzędu IV Rolnictwo w placówce RKFdV¹².

Powstanie Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu i uwarunkowania jego działalności

21 listopada 1939 r. SS-Gruppenführer Pancke poinformował wyższego dowódcę SS i policji (Höhere SS- und Polizeiführer) w Poznaniu SS-Obergruppenführera Wilhelma Koppe, że operująca na tym terenie grupa operacyjna RuS została przekształcona w „Urząd Ziemski dla Okręgu Rzeszy Warty” (Bodenamt für den Reichsgau Warthe)¹³. 29 grudnia 1939 r. Himmler mianował kierownikiem urzędu SS-Standartenführera Hammera, a nazwę instytucji, zresztą na osobiste polecenie Himmlera, zmieniono na Urząd Ziemski SS w Poznaniu (SS-Bodenamt Posen). Siedziba urzędu mieściła się pod adresem Kaiserring 13, gdzie zlokalizowane zostały też inne operujące w Kraju Warty placówki SS¹⁴.

Równolegle w tym samym czasie powstał Urząd Ziemski SS w Gdańsku dla Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz Urząd Ziemski SS w Katowicach dla rejencji katowickiej. Na początku 1940 r. utworzono Urząd Ziemski SS w Ciechanowie dla rejencji ciechanowskiej¹⁵. W tym roku założone zostały ponadto dwa urzędy ziemskie SS w okupowanej Francji – w Metz w Lotaryngii oraz w Strasburgu w Alzacji. Kolejne dwie placówki utworzono w 1941 r. w okupowanej przez III Rzeszę północnej Słowenii – w Mariborze oraz w Radoljicy¹⁶. Regionalne urzędy ziemskie SS, podporządkowane Centralnemu

¹¹ BAArch, NS 2/139, k. 177–182; I. Heinemann, op. cit., s. 186–187; A. Stiller, op. cit., s. 136–137.

¹² A. Stiller, op. cit., s. 137–138.

¹³ BAArch, R 9361/I/15109, II/357818, III/65520, III/528796, M. Hammer, akta personalne, k. 720.

¹⁴ BAArch, NS 2/139, k. 177–182; IZ, Dok. I–544, Stellung und Aufgabe des Bodenamtes im Rahmen des Reichskommissariats für die Festigung deutschen Volkstums, k. 1–6.

¹⁵ BAArch, R 49/887, Stellenbesetzungspläne und Personalbestand des Zentralbodenamtes und der Bodenämter Danzig, Posen, Kattowitz und Zichenau, k. 76–78, 115–118, 134–138, 145–146; ibidem, R 49/1051, Aufgaben- und Stellenplan des Zentralbodenamtes und der Bodenämter, k. 7; I. Heinemann, op. cit., s. 187.

¹⁶ BAArch, R 49/195, Jahresbericht 1942 des Zentralbodenamtes, Jahresschluss-Bericht 1942, k. 3–36.

Urzędowi Ziemskiemu w Berlinie, działały w różnych uwarunkowaniach politycznych, ale razem uczestniczyły one w „wielkim zadaniu niemczenia podbitych obszarów”. Ich działania postrzegano jako budowę „stosunkowo szerokiego fundamentu” dla umacniania niemieczyny, czyli przejęcia ziemi i gospodarstw rolnych dla niemieckich osadników¹⁷.

W okupowanej Polsce urzędy ziemskie SS podlegały wyższym dowódcom SS i policji, bezpośrednim przedstawicielom Himmlera w terenie. Wyżsi dowódcy SS i policji byli jednocześnie pełnomocnikami komisarza Rzeszy ds. umacniania niemieczyny¹⁸. Sytuacja ta uległa zmianie w 1940 r., kiedy to regionalni przedstawiciele władzy cywilnej – nadprezydenci i namiestnicy Rzeszy – zostali pełnomocnikami RKFdV. W Kraju Warty funkcję pełnomocnika RKFdV sprawował z początku SS-Obergruppenführer Koppe, wyższy dowódca SS i policji w Okręgu, a 16 września 1940 r. przekazana ona została Arthurowi Greiserowi, gauleiterowi i namiestnikowi Rzeszy w Kraju Warty¹⁹. Przy pełnomocniku RKFdV w Kraju Warty powstał sztab, który planował, koordynował i wcielał w życie zadania związane z „umacnianiem niemieczyny”. Urząd Ziemski SS wchodził w jego skład jako Wydział Główny II²⁰.

Placówce, którą kierował najpierw SS-Oberführer Hans Döring, a od 1941 r. SS-Standartenführer Herbert Hübner, podlegały też dwa sztaby osadnicze SS (SS-Ansiedlungstab), w Poznaniu i w Łodzi. Im z kolei podporządkowane były sztaby robocze SS (SS-Arbeitsstab), które bezpośrednio w terenie, przy współpracy z lokalnymi władzami, wyszukiwały gospodarstwa dla rodzin niemieckich kolonistów. W 1942 r. działało w Kraju Warty łącznie 37 sztabów roboczych SS. Ich członkami, oprócz funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa SS i innych formacji policyjnych, byli eksperci osadniczy z RuSHA, specjaliści rolni ze Stanu Żywicieli Rzeszy (Reichsnährstand) oraz pracownicy Urzędu Ziemskiego SS²¹. Sztaby osadnicze SS współpracowały z podlegającą wyższemu dowódcy SS i policji Centralą Imigracyjną (Einwandererzentralstelle), która zajmowała się planowaniem rozmieszczenia osadników oraz poddawała ich ocenie i selekcji rasowej²².

¹⁷ BAArch, R 49/887, Die Aufgaben des Zentralbodenamtes, k. 2–4; IZ, Dok. I–544, k. 23–25.

¹⁸ IZ, Dok. I–373, Wyszczególnienie Polaków i osiedlanie Niemców, Zarządzenie 13/I, 19 XII 1939, k. 21; Ch. Ingrao, *Obietnica Wschodu. Nazistowskie nadzieje i ludobójstwo 1939–1943*, Warszawa 2022, s. 80–81.

¹⁹ M. Broszat, op. cit., s. 64; J. Marczewski, op. cit., s. 132; A. Stiller, op. cit., s. 142–144.

²⁰ BAArch, R 49/1101, Stellenbesetzungspläne und Personalstand des Bodenamtes Posen, Organisation des Bodenamtes, k. 56–57; J. Marczewski, op. cit., s. 133–135, 141–142.

²¹ BAArch, R 49/31, Anschriftenverzeichnisse, Verzeichnis der SS-Arbeitsstäbe, k. 9–10; Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Sztab Osiedleńczy w Poznaniu, sygn. 110, Korespondencja ws. osiedlania Niemców, sprawozdanie sztabu roboczego SS z Turku, Durchführungsbefehl für die Ansiedlung im Kreise Posen-Land, 10 XII 1940, k. 448–449; A. Stiller, op. cit., s. 171–175.

²² A. Bartnicka, *Światopogląd w działaniu. Heinrich Himmler i jego wizja rasowego imperium III Rzeszy*, Gdańsk 2023, s. 316–317; Ch. Ingrao, op. cit., s. 82; J. Marczewski, op. cit., s. 134.

Do listopada 1940 r., kiedy zakończono główną fazę osiedlania Niemców z Wołynia i Galicji, sprowadzono do Kraju Warty ponad 70 tys. ludności wiejskiej, a sztaby robocze SS przekazały im co najmniej 15 tys. gospodarstw rolnych. Do 1944 r. liczba osiedlonych na terenach wiejskich Niemców wołyńskich i galicyjskich wzrosła do 79 tys. osób²³. Drugą pod względem liczebności grupą osadników sprowadzonych do Kraju Warty byli Niemcy z Rumunii (przede wszystkim tzw. Niemcy besarabscy), których sprowadzono 73 tys. Kolejne 25 tys. kolonistów niemieckich, trudniących się zawodowo rolnictwem, pochodziło z Generalnego Gubernatorstwa, z okolic Lublina i Chełma²⁴. Ogółem placówka RKFDV w Berlinie szacowała, że do połowy 1944 r. osiedlono w Kraju Warty 320 tys. Niemców, z czego co najmniej 170 tys. osób skierowano na wieś. Łącznie otrzymali oni 50 tys. gospodarstw, należących wcześniej do Polaków, o całkowitej powierzchni 700 tys. ha²⁵. Spory odsetek Niemców sprowadzonych na ziemię „niemieckiego Wschodu” nie otrzymał jednak obiecanych gospodarstw, a większość przyszłych kolonistów skoszarowana została w obozach. W pierwszej połowie 1942 r. przebywało w nich ponad 130 tys. osób, oczekujących na przydział gospodarstwa. Do końca wojny administracji niemieckiej nie udało się zmniejszyć tego stanu i zlikwidować rozdzwiewu między planami a faktycznym osadnictwem²⁶.

Dla Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu sztaby robocze SS prowadziły ponadto w poszczególnych powiatach Kraju Warty ewidencję gruntów i gospodarstw rolnych. Współpraca między obu instytucjami była na tyle intensywna, że na jednym z roboczych spotkań sztabów osadniczych SS pojawił się nawet postulat fuzji Urzędu Ziemskiego SS z placówkami osadniczymi²⁷.

Pozyskanie ziemi do celów niemieckiej polityki osadniczej odbywało się poprzez masowe wysiedlenia ludności polskiej i żydowskiej oraz pozbawianie jej majątku. Za przeprowadzanie wysiedleń odpowiedzialna była funkcjonująca przy szefie Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS w Poznaniu Centrala Przesiedleńcza (Umwandererzentralstelle Posen). Na polecenie wyższego dowódcy SS i policji do końca 1944 r. przeprowadziła ona wysiedlenia 625 tys. osób²⁸. O ile pierwsze fale wysiedleń (1939–1940)

²³ J. Marczewski, op. cit., s. 338–339; A. Stiller, op. cit., s. 874–877.

²⁴ A. Stiller, op. cit., s. 923, 1007–1010.

²⁵ J. Marczewski, op. cit., s. 346–348; A. Stiller, op. cit., s. 1051–1052.

²⁶ I. Heinemann, op. cit., s. 211–213.

²⁷ APP, Centrala Przesiedleńcza w Poznaniu, sygn. 2, Zarządzenia dot. wysiedlania ludności polskiej, Arbeitstagung des SS-Siedlungsstabes Posen und Litzmannstadt in Posen am 2 X 1941, k. 181–186; APP, Urząd Ziemski SS w Poznaniu, sygn. 181, sygn. 186, Kempen/Kępno, sprawy gruntowe.

²⁸ IZ, Dok. I–152, Monatsbericht der UWZ Litzmannstadt, X 1944; Ch. Ingrao, op. cit., s. 35–37; M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 29–30, 56–58.

objęły w przeważającej mierze ludność miejską, o tyle kolejne dotknęły ludność wiejską. Podczas realizacji drugiego planu krótkofalowego (2. *Nahplan*), od maja 1940 do stycznia 1941 r., gdy jednocześnie sprowadzano do Kraju Warty Niemców wołyńskich i galicyjskich, wysiedlono ponad 130 tys. osób. Od początku 1941 r., w związku z realizacją trzeciego planu krótkofalowego (3. *Nahplan*), władze niemieckie wprowadziły, obok deportacji do GG, nową formę wysiedleń – przesiedlenia lokalne (z jednej miejscowości do drugiej) oraz rugi. Działania te objęły łącznie również 130 tys. osób²⁹. W 1942 r. w powiatach kaliskim, ostrowskim i wieluńskim przystąpiono do tworzenia specjalnych rezerwatów, tzw. Polenreservate, w których stłaczano pod policyjnym nadzorem Polaków pozbawionych własnych gospodarstw rolnych. W końcu sierpnia 1942 r. w miejscach tych przebywało niecałe 6 tys. osób, z których część kierowana była przez miejscowe urzędy pracy do prac rolnych w gospodarstwach przejętych przez Niemców³⁰.

Znaczenie aparatu administracyjnego Himmlera w polityce osadniczej oraz w konfiskatach majątku rolnego w Kraju Warty wzmacniało Wschodniemieckie Towarzystwo Gospodarowania Ziemią (Ostdeutsche Landwirtschaftsgesellschaft G.m.b.H, Ostland), przekształcone w 1942 r. w Towarzystwo Rzeszy Gospodarowania Ziemią (Reichsgesellschaft für Landwirtschaft G.m.b.H, Reichsland). Instytucja ta sprawowała zarząd komisaryczny lub powierniczo kierowała poprzez własny personel odebranymi Polakom gospodarstwami przed ich przekazaniem niemieckim osadnikom. W praktyce nierzadko administrowała ona wywłaszczonymi gospodarstwami, na których nadal pozostali polscy właściciele. W listopadzie 1943 r. pod zarząd Towarzystwa znajdowało się prawie 129 tys. gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 1,6 mln ha, czyli ok. połowy powierzchni użytków rolnych w Okręgu³¹. Zdecydowanie słabsza była pozycja Reichsführera SS w masowej grabieży prywatnego mienia polskiego i żydowskiego w miastach, którą przeprowadzał Główny Urząd Powierniczy Wschód (Haupttreuhandstelle Ost, HTO), podporządkowany marszałkowi Rzeszy Hermannowi Göringowi. Pomiędzy obu instytucjami istniał formalnie ścisły rozdział kompetencji, zgodnie z którym urzędy ziemskie miały się zajmować wyłącznie konfiskatą „gruntów oraz mienia rolnego”, ale w praktyce prowadziły one liczne spory dotyczące charakteru zagrabianego majątku³².

²⁹ M. Rutowska, op. cit., s. 51–53.

³⁰ BArch, R 75/4, Umwandererzentralstelle Posen, Raport z działalności UWZ, 3 IX 1942.

³¹ T. Janicki, op. cit., s. 29–31; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 355–356, 359.

³² BArch, R 49/887, k. 2–4; C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna...*, s. 49–50; C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Poznań 1972, s. 84–87; J. Marczewski, op. cit., s. 146–147; B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018, s. 54–56.

W rolnictwie Kraju Warty, poza radykalnymi zmianami własnościowymi, dokonywano też daleko idących przeobrażeń strukturalnych, związanych z likwidacją małych gospodarstw poprzez ich scalanie. Łączenie gospodarstw i komasacja gruntów realizowane były przez sztaby osadnicze SS. W rejencji łódzkiej, gdzie akcja scaleniowa przybrała największe rozmiary, w 1942 r. było ponad 120 tys. małych gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha. Do początku 1943 r. utworzono z większości z nich 20 tys. gospodarstw scalonych (tzw. *Z-Höfe*). Zajmowały one powierzchnię 325 tys. ha, a na każde gospodarstwo scalone przypadało przeciętnie 16 ha ziemi. Gospodarstwa te przekazywano niemieckim kolonistom, a w dalszej perspektywie miały służyć pod osadnictwo żołnierzy frontowych³³.

Struktura i zadania Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu

W 1940 r. nastąpiła rozbudowa Urzędu Ziemskiego SS na cały Kraj Warty. Głównej siedzibie w Poznaniu podporządkowane zostały trzy ekspozytury obwodowe (Bezirk aussenstelle), które zlokalizowane były w stolicach rejencji – w Poznaniu, Łodzi oraz Inowrocławiu. Siedziba tej ostatniej znajdowała się przejściowo w Gniewkowie (Argenau) pod Inowrocławiem. Ekspozyturom podlegały z kolei biura terenowe (Aussenstelle) w miastach powiatowych. Pod koniec 1940 r. było ich łącznie dziewięć, po trzy dla każdej placówki obwodowej³⁴. Wiosną 1941 r. zlikwidowane zostało jedno z biur w rejencji łódzkiej i od tego czasu ich liczba wynosiła osiem. I tak w rejencji poznańskiej działały biura w Jarocinie, Kościanie i Szamotułach; w rejencji inowrocławskiej – w Gnieźnie, Koninie i Kutnie, a w rejencji łódzkiej – w Kaliszu i Wieluniu³⁵.

Podstawowym zadaniem SS-Bodenamt Posen była inwentaryzacja i rejestracja ziemi oraz gospodarstw rolnych przewidzianych do konfiskaty i przekazania niemieckim osadnikom. Prace te wykonywane były osobno w poszczególnych powiatach, którym Centralny Urząd Ziemski w Berlinie nadał własne numery. Powiaty z Kraju Warty oznaczone zostały numerami od 34 do 77. Inwentaryzacja wykonywana była dwutorowo. Z jednej strony korzystano z przejętych polskich ksiąg wieczystych i katastralnych oraz innych spisów, z drugiej zaś w terenie działały, o czym była już mowa, sztaby robocze SS. Wypełniały one specjalne ankiety (*Erfassungsbogen*), w których podane były podstawowe informacje o wielkości i rodzaju gruntu, wielkości gospodarstwa rolnego, rodzaju inwentarza żywego, wyposażeniu gospodarstwa etc., i wysyłały je do głównej siedziby urzędu w Poznaniu. Każdy zewidencjonowany majątek był rejestrowany w kartotece. Na tej podstawie można

³³ T. Janicki, op. cit., s. 108–110; C. Madajczyk, op. cit., s. 357–358.

³⁴ BAArch, R 49/1101, k. 21–23; IZ, Dok. I-544, k. 1–6.

³⁵ BAArch, R 49/1101, k. 44, 54, 64–68.

było przygotowywać statystyki oraz szacunki dotyczące przejętej ziemi oraz gruntów pozostających do dyspozycji, a także ustalić stosunki własnościowe, z uwzględnieniem kryterium narodowościowego. Za tę część prac odpowiadał w placówce Wydział Ewidencji (Abteilung Erfassung)³⁶.

Po zarejestrowaniu dany majątek był zajmowany wraz z całym wyposażeniem (*Beschlagnahme*) i „zabezpieczany” (*sichergestellt*) na rzecz Rzeszy Niemieckiej na podstawie rozporządzenia o traktowaniu mienia obywateli państwa polskiego z 17 września 1940 r. Zajęcie majątku postrzegano jako formę przejściową, służącą przygotowaniu do konfiskaty. Konfiskata (*Einziehung*) polegała na formalnym przeniesieniu własności (*Eigentumsübertragung*), które następowało poprzez dokonanie zmian w księgach katastralnych i wieczystych. Całość zadań związanych z procesem przewłaszczenia własności nadzorował Wydział Prawny (Abteilung Recht)³⁷. Opracowywano tu też wnioski podmiotów prywatnych (np. przedsiębiorstw) oraz instytucji publicznych (np. Uniwersytet Rzeszy w Poznaniu), które dotyczyły pozyskania gruntów. Wydział opiniował i wydawał zgody na kupno gruntów, zarówno na terenach wiejskich, jak i w miastach, co było przyjętym postępowaniem również w przypadku innych instytucji³⁸.

Przekazywaniem ziemi i gospodarstw nowym właścicielom zajmowały się m.in. sztaby osadnicze SS oraz Ostland (Reichsland). Rola urzędów ziemskich SS w tej procedurze była ograniczona. Opracowywały one wnioski o „oddanie ziemi” (*Landabgabe*) składane przez osadników i wyrażały zgodę (obok kilku innych instytucji) na przekazanie skonfiskowanego majątku wnioskodawcy. Wniosek ten sprawdzany i opracowany był przez Wydział Ziemski (Abteilung Boden). Wydział ten miał też w obowiązku kontrolowanie przejętych gospodarstw, zwłaszcza szacowanie wartości wyposażenia i inwentarza, a także regulowanie z HTO wszelkich kwestii spornych. Eksperci z tego wydziału opracowywali też bilanse ziemskie (*Bodenbilanz*), w którym szczegółowo określono wielkość areалу ziemi, będącego w dyspozycji SS³⁹.

Zadania Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu sprowadzały się w dużej mierze do kwestii biurokratycznych, tj. do dokonywania zmian w księgach wieczystych oraz sporządzania ewidencji i bilansów. Do zakończenia wojny

³⁶ BAArch, R 49/887, k. 2–4; ibidem, R 49, sygn. 1106, Schätzrahmen für die Ermittlung der landwirtschaftlichen Vermögenswerte der volksdeutschen Umsiedler, Stand der Landabgabe, 1 III 1943, k. 50; ibidem, Bodenbilanz für den Reichsgau Wartheland, 1 III 1942, k. 58; APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, Sprawozdania z kontroli Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu i jego placówek terenowych, Bodenamtsarbeit im Warthegau – Bodenamt Posen, 24 IX 1943, k. 3–8; ibidem, sygn. 164, Powiat Grabów nad Prosną, sprawy gruntowe; ibidem, sygn. 181, Powiat i miasto Kępno, sprawy gruntowe.

³⁷ APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, Pismo dr. Geberta do dr. Dauge, 27 IX 1943, k. 1–2; IZ, Dok. I–544, k. 1–6.

³⁸ IZ, Dok. I–388, Akta Regierungspräsident Posen, dokumenty dot. nabycia nieruchomości.

³⁹ APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, k. 3–8.

zamknięto prace ewidencyjne. Pozostałe zadania wykonane zostały częściowo. W konsekwencji niemieckim kolonistom przekazywano zagrabione gospodarstwa bez uregulowania kwestii własnościowych, mimo że było to głównym celem działalności placówki.

Personel Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu

Pracami SS-Bodenamt Posen kierowali wspomniany już SS-Standartenführer Max Hammer (w latach 1939–1941), SS-Obersturmbannführer Arthur Rothe (1941–1943) oraz dr Helmut Dauge (od 1943).

Urodzony w 1903 r. w Suhl w Turynii Hammer był z wykształcenia mechanikiem. Większą część swoich młodych lat spędził poza granicami Niemiec. Na stałe do kraju powrócił w 1930 r. Hammer wykazywał dużą aktywność polityczną. Jeszcze jako uczeń należał do młodzieżowych organizacji komunistycznych, z którymi z czasem zerwał. Młodzieńcze powiązania z komunistami w późniejszym okresie stały się dla niego przyczyną poważnych kłopotów. Na początku lat trzydziestych nastąpiła u niego radykalna zmiana poglądów politycznych. 1 września 1931 r. został członkiem SS, w tym samym czasie przystąpił też do NSDAP. Jako nowo pozyskany działacz prowadził aktywną propagandę na rzecz ruchu nazistowskiego. Za rozdawanie ulotek miał nawet trafić na kilka dni do aresztu. 15 lipca 1932 r. został zatrudniony w sztabie przywódcy Hitlerjugend Baldura von Schiracha w wydziale zagranicznym, gdzie jego zadaniem było nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów z mniejszością niemiecką w państwach europejskich. Hammer otrzymał w tej organizacji wysoki stopień Gebietsführera. Dobrze zapowiadającą się polityczną karierę przerwało Gestapo. 29 stycznia 1935 r. został osadzony w areszcie pod zarzutem prowadzenia tajnej „działalności komunistycznej”, utrzymywania karalnych stosunków homoseksualnych, niejawnego zbierania informacji o pracownikach ze sztabu Schiracha oraz sprzeniewierzenia pieniędzy ze wspólnej kasy. Były to poważne oskarżenia, choć prawdopodobnie Hammer padł ofiarą jakichś wewnętrznych rozgrywek. Na wymierzoną w siebie „intrygę” konsekwentnie wskazywał podczas przesłuchań sam podejrzany. Do tej wersji z czasem zaczęli przychylić się też śledczy, tym bardziej że w toku śledztwa nie znaleziono żadnych dowodów obciążających. Po ponad dwuletnim śledztwie 10 sierpnia 1937 r. sąd partyjny umorzył dochodzenie. Niecały miesiąc później, 6 września 1937 r., Hammer powrócił do sztabu przywódcy Hitlerjugend. We wrześniu 1939 r. Himmler przywrócił go do SS, mianując do oficerskiego stopnia SS-Standartenführera. W czerwcu 1939 r. Hammer został wydelegowany do pracy w Urzędzie Ziemskim w Pradze, gdzie został „osobistym referentem” (*persönlicher Referent*) von Gottberga. Stamtąd bezpośrednio skierowano go do Polski. Kierownikiem Urzędu Ziemskiego SS w stolicy Kraju Warty pozostał przez prawie dwa lata. 1 listopada 1941 r.

został odkomenderowany do Krakowa, do sztabu wyższego dowódcy SS i policji, w którym objął stanowisko „referenta ds. umacniania niemczyzny”⁴⁰.

Na stanowisku kierownika Urzędu Ziemskiego zastąpił go SS-Obersturmbannführer Arthur Rothe. Rothe urodził się w 1900 r. w Groß-Rackwitz (obecnie Rakowice Wielkie pod Lwówkiem Śląskim). Zdobył wykształcenie rolnicze, w 1929 r. zdał egzamin państwowy i został dyplomowanym agronomem. Do 1940 r. pracował jako inspektor rolny w różnych majątkach ziemskich. Podobnie jak Hammer, również Rothe był zaangażowany politycznie od wczesnej młodości. W 1917 r. zgłosił się dobrowolnie do armii, ale nie trafił na front ze względu na zapalenie wyrostka robaczkowego. Po wojnie związał się ze skrajną prawicą – działał w paramilitarnych bojówkach Stahlhelmu, w 1920 r. we Wrocławiu uczestniczył w zamieszkach podczas puczu Kappa, był też członkiem freikorpsu Roßbacha, który tłumił III powstanie śląskie. W 1929 r. wstąpił do NSDAP oraz SA. W majątku w Domanicach, gdzie pracował, założył grupę lokalną NSDAP, a w Świdnicy przejął kierownictwo miejscowego oddziału SA. W 1934 r. jako członek SA w randze Sturmbannführera wziął udział w zjeździe partii nazistowskiej w Norymberdze. 20 kwietnia 1940 r. zgłosił się dobrowolnie do służby „na Wschodzie”. Został skierowany do sztabu roboczego SS w Łasku i powiecie łaskim, we wschodniej części Kraju Warty. W tym okresie został też pełnomocnikiem Urzędu Ziemskiego SS ds. osadnictwa Niemców z Wołynia i Galicji w powiatach poznańskim i wągrowieckim. Jednym z jego zadań było ewidencjonowanie na terenie obu tych powiatów majątków rolnych do celów osadniczych. Bardzo szybko zaczął się piąć po szczeblach urzędniczej kariery w tej instytucji. W połowie lipca 1940 r. otrzymał etat referenta ds. rolnych, a już pod koniec tego roku został kierownikiem poznańskiego oddziału urzędu. W marcu 1941 r. objął funkcję zastępcy kierownika Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu, jednocześnie awansując w SS do stopnia Obersturmbannführera. Zaledwie osiem miesięcy później, 1 listopada 1941 r., został kierownikiem instytucji. Na stanowisku tym pozostał do 1 października 1943 r., kiedy został skierowany do pracy w obozie koncentracyjnym Buchenwald. Od 1944 r. przynależał do Waffen SS. Jeszcze w 1943 r. został inspektorem okręgowym (Gauinspekteur) ds. działalności Urzędu Ziemskiego SS w Kraju Warty, a jego zadaniem było nadzorowanie prac prowincjonalnych fili urzędu⁴¹.

Trzecim i ostatnim kierownikiem poznańskiego Urzędu Ziemskiego SS był dr Helmut Dauge. Wyraźnie odróżniał się on od swoich poprzedników. Po pierwsze, nie należał nigdy do SS, nawet do NSDAP wstąpił dość późno, bowiem dopiero pod koniec 1942 r. Po drugie, był Niemcem bałtyckim, który osiągnął dość wysoką i raczej rzadko spotykaną w przypadku przesiedleńców ze Wschodu pozycję w strukturach administracyjnych w Kraju Warty. Po trzecie, posiadał

⁴⁰ BAArch, R 9361/I/15109, II/357818, III/65520, III/528796, M. Hammer, akta personalne.

⁴¹ BAArch, R 9361/III/551335, A. Rothe, akta personalne; ibidem, R 49/1101, k. 26, 39.

wykształcenie uniwersyteckie. Dauge urodził się w 1907 r. w Rydze w rodzinie niemieckiej. Studiował prawo na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie w 1930 r. uzyskał stopień doktora. Po skończonych studiach powrócił do rodzinnego miasta, gdzie przez kolejne lata aktywnie udzielał się w tamtejszych organizacjach mniejszości niemieckiej. Na przełomie 1937 i 1938 r. odbył obowiązkową półroczną służbę wojskową w armii łotewskiej. W 1939 r. dobrowolnie przeniósł się ze swoją matką i siostrą do Poznania. 1 marca 1940 r. został zatrudniony w Urzędzie Ziemskim SS w Poznaniu i to od razu jako kierownik wydziału prawnego. Jako prawnik był formalnie związany z okręgowym wymiarem sprawiedliwości. W czerwcu 1940 r. szef niemieckiego wymiaru sprawiedliwości w Kraju Warty Hellmut Froböß mianował go referendarzem (Gerichtsreferendar) i przekazał sądowi obwodowemu w Poznaniu na półroczną służbę przygotowawczą. W związku z podjęciem pracy w Urzędzie Ziemskim SS nigdy jej nie ukończył. W instytucji tej zajmował wysoką pozycję, ponieważ był jednym z nielicznych pracowników znających prawo i orientujących się w nieustannie zmieniających się przepisach prawnych III Rzeszy. Przełożeni podkreślali, że nie tylko znał się na prawie, ale był też „doskonale wierny wyznaczonej przez Reichsführera SS linii politycznej”. Od 1942 r. pracował dodatkowo w Urzędzie Ziemskim SS w Ciechanowie. Najprawdopodobniej w 1943 r. znalazł też zatrudnienie w wydziale rolno-gospodarczym (IV) Urzędu Namiestnika Rzeszy w Poznaniu. Funkcję kierownika poznańskiego Urzędu Ziemskiego SS przejął pod koniec 1943 r. lub najpóźniej w początkach 1944 r. W związku z tym referendarz Dauge po ponad dwóch latach starań 14 października 1944 r. otrzymał awans na radcę rządowego. Za główną przyczynę przewlekłości całej procedury urzędniczej w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rzeszy podawali fakt, że Dauge nigdy się nie ożenił. W okresie, jak uzasadniano, „wydarzeń wojennych, które prowadziły do ofiary krwi wśród właśnie najwartościowszych rasowych elementów narodu niemieckiego”, niewypełnienie tego „najważniejszego obowiązku” Niemca było rzeczą karygodną. Nie można wykluczyć, że była to jedna z przeszkód w uzyskaniu awansu, ale ważniejszą był brak umocowania w strukturach SS. Kierownikiem Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu Dauge pozostał najpewniej do końca wojny⁴².

Funkcjonariusze SS zajmowali najważniejsze stanowiska w omawianym urzędzie. Do pracy wydelegowanych zostało tam co najmniej osiemnastu członków SS. Poza nimi zatrudnienie znalazło dwóch funkcjonariuszy SA oraz członek Narodowosocjalistycznego Korpusu Motorowego⁴³. Wśród nich, poza Hammerem i Rothe, wskazać należy na SS-Untersturmführera Kurta Schoppego, do lutego 1941 r. zastępcy Hammera, SS-Oberscharführera Heinza

⁴² BArch, R 9361/IV/318926, H. Dauge, akta personalne; ibidem, R 49/1101; ibidem, R 49, sygn. 226, Personalangelegenheiten im Bereich der Bodenämter; ibidem, R 1501/ZA VI 0467 A.02, Akta personalne H. Dauge.

⁴³ BArch, R 49/1101, k. 82–86.

Michalskiego, kierownika administracyjnego urzędu, SS-Unterscharführera dr. Hasso Hasbacha, kierownika ekspozytury łódzkiej, SS-Oberscharführera Paula Simona, stojącego na czele ekspozytury inowrocławskiej oraz SS-Untersturmführera Otto Bernotata, od marca 1941 r. kierującego pracami ekspozytury w Poznaniu⁴⁴. Schoppe i Michalski byli członkami grupy operacyjnej RuS, która zakładała placówkę w stolicy Kraju Warty⁴⁵. Urodzony w 1901 r. we Wrocławiu Kurt Schoppe pracował początkowo w Urzędzie Ziemskim w Pradze. Był z wykształcenia dyplomowanym agronomem, związanym zawodowo z rolnictwem, gdzie był inspektorem hodowli zwierząt gospodarskich. 1 marca 1941 r. mianowany został przez Himmlera szefem Urzędu Ziemskiego SS w Katowicach⁴⁶. Dyplomowanym rolnikiem był też kierownik oddziału łódzkiego Hasso Hasbach, urodzony w 1912 r. w Berlinie. Studia zakończył w 1936 r., rok później obronił doktorat na uniwersytecie w Bonn. Następnie prowadził prywatną praktykę weterynaryjną. Pracę w Urzędzie Ziemskim SS w Poznaniu rozpoczął w marcu 1940 r.⁴⁷ Pochodzący z Prus Wschodnich Otto Bernotat, rocznik 1903, miał także wykształcenie rolnicze. Najpóźniej od 1940 r. kierował sztabem roboczym SS w Obornikach. Następnie, w listopadzie 1940 r., został wydelegowany do Urzędu Ziemskiego SS w Metz, gdzie zajmował się ewidencją majątku rolnego. Po kilkunastu tygodniach powrócił do Kraju Warty, aby od marca 1941 r. przejąć kierownictwo ekspozytury urzędu w Poznaniu⁴⁸.

Maksymalny stan zatrudnienia Urząd Ziemski SS w Poznaniu osiągnął w sierpniu 1941 r. – łącznie we wszystkich oddziałach pracowało 138 osób. Najwięcej z nich zatrudnionych było w ekspozyturze w Łodzi (64 osoby), a w ekspozyturach inowrocławskiej i poznańskiej odpowiednio 23 i 22 osoby. W centrali urzędu na Kraj Warty pracowało 29 osób. We wszystkich oddziałach większość pracowników stanowił personel cywilny, przede wszystkim maszynistki i kierowcy. Znaczny był też odsetek pracujących w urzędzie Polaków, bowiem ogółem prawie 40 osób (ok. 30%). Polaków do pracy kierowały urzędy pracy na wniosek kierowników poszczególnych placówek. Zatrudnianie ich było źle widziane przez przełożonych, ale wobec faktu rosnących braków kadrowych byli oni bezradni i musieli przystać na takie rozwiązanie. Kierownik ekspozytury w Inowrocławiu skarżył się ponadto, że Niemcy niechętnie zgłaszali się na wolne stanowiska⁴⁹. Od końca 1941 r. widoczne stało

⁴⁴ BArch, R 49/1101, k. 44–48.

⁴⁵ BArch, R 9361/III/132210, III/543502, H. Michalski, akta personalne.

⁴⁶ BArch, R 9361/II/890294, III/183825, III/554655, K. Schoppe, akta personalne.

⁴⁷ BArch, R 9361/III/67704, H. Hasbach, akta personalne.

⁴⁸ BArch, R 9361/III/516890, O. Bernotat, akta personalne. Nie udało się odnaleźć bliższych informacji o Paulu Simonie, kierowniku oddziału w Inowrocławiu.

⁴⁹ BArch, R 49/1101, k. 82–86; APP, Urząd Ziemski, sygn. 644, Korespondencja urzędu 1940–1941, Einstellung von Arbeitskräften, Pismo kierownika ekspozytury inowrocławskiej, 8 I 1941, k. 95–96; ibidem, Pismo M. Hammera do kierownika ekspozytury inowrocławskiej, 4 I 1941, k. 104–105.

się systematyczne zmniejszanie się liczby pracowników, co było związane z powoływaniem Niemców do Wehrmachtu. Niedobór wykwalifikowanych pracowników zaczął z czasem paraliżować pracę urzędu⁵⁰.

Z działalności Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu

Łączna powierzchnia anektowanych do III Rzeszy w 1939 r. ziem polskich wynosiła 9,2 mln ha. Blisko połowa, bowiem 4,4 mln ha, przypadało na Kraj Warty⁵¹. Użytki rolne w tym Okręgu (*landwirtschaftliche Nutzfläche*) zajmowały 3,1 mln ha (70% całkowitej powierzchni Okręgu); kolejne 1,2 mln ha (28%) stanowiły lasy i tereny leśne, a także rzeki i inne akweny, pozostałe niecałe 100 tys. ha (2%) określano jako „obszary miejskie oraz przemysłowe”⁵². Eksperci z Centralnego Urzędu Ziemskiego szacowali, że zasób „prywatnych gruntów polskich i żydowskich” w Kraju Warty przeznaczonych do skonfiskowania wynosił 3,1 mln ha⁵³.

Do końca 1942 r. Centralny Urząd Ziemski zewidencjonował 956 tys. gospodarstw rolnych na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy. Zakładano, że skonfiskowanych zostanie 686 tys. gospodarstw należących wcześniej do Polaków⁵⁴. W Kraju Warty zarejestrowano ogółem 404 tys. gospodarstw, z tego zajęcia podlegało 339 tys. gospodarstw polskich. Te drugie zajmowały łącznie powierzchnię 2,9 mln ha⁵⁵. Raport SS-Obersturmbannführera Geberta z centrali w Berlinie, który wizytował we wrześniu 1943 r. Poznań, wskazywał, że ogółem w Kraju Warty jest aż 480 tys. gospodarstw rolnych, w tym 74 tys. majątków należących do Niemców. Pozostałe 406 tys. należało jako mienie polskie skonfiskować. Dane te uzyskano dzięki zakończonej do sierpnia 1943 r. ewidencji majątków rolnych w Kraju Warty. Z 406 tys. gospodarstw formalnie zajęte zostały 342 tys., czyli blisko 85% wszystkich przewidzianych do skonfiskowania. Gebert raportował jednak, że w pozostałych

⁵⁰ BArch, R 49/1101, k. 88–89; APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, Notatka służbowa SS-Obersturmbannführera Rothe, 1943, k. 9–10.

⁵¹ BArch, R 49/3043, Umsiedlungsmeldung des Bodenamts Posen, Bodenbilanz. Zentralbodenamt, stan na 31 XII 1941, k. 9.

⁵² IZ, Dok. I–251, Statystyka ludnościowa Kraju Warty, Warthegau. Bodenbilanz, 1 IV 1944, k. 4.

⁵³ BArch, R 49/3043, k. 9. Czesław Madajczyk podaje, że zasób ziemi przeznaczonej na kolonizację był mniejszy i wynosił w przypadku Kraju Warty 2,5 mln ha, C. Madajczyk, op. cit., s. 354–355.

⁵⁴ BArch, R 49/195, k. 3–36; A. Bartnicka, op. cit., s. 331–332; C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna...*, s. 235–237. Czesław Łuczak zwraca uwagę na znaczne różnice liczbowe zachodzące w różnych sprawozdaniach instytucji niemieckich.

⁵⁵ BArch, R 49/194, Halbmonats- und Monatsberichte, In den Bodenbezirken erfasste, beschlagnahmte und eingezogene Betriebe und Flächen, stan na 31 XII 1942, k. 160; APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, k. 3–8.

obszarach działalności stopień zaawansowania prac był daleki od oczekiwań. Źle przedstawiał się postęp prac weryfikacyjnych, czyli sprawdzania w księgach wieczystych zewidencjonowanych gruntów oraz gospodarstw i przepisywanie ich własności. Zamknięte one zostały zaledwie w przypadku trzech powiatów (krotoszyńskiego, leszczyńskiego i śremskiego). Ogółem „zabezpieczono” w księgach wieczystych 53 tys. gospodarstw tj. 13% przewidzianych do skonfiskowania, a konfiskatę nałożono zaledwie na 1868 gospodarstw (0,5%) w całym Kraju Warty. Urzędowo skonfiskowane zostały gospodarstwa o powierzchni 104 tys. ha (ok. 3% powierzchni Kraju Warty). Ponadto w toku prac urzędu znajdowało się 800 wniosków osadników, nad którymi pracowano. Ze względu na „bardzo skomplikowany” proces opracowywania wniosków, trwający nawet do dwóch lat, Gebert nie widział żadnych szans na zwiększenie efektywności urzędu w tym zakresie⁵⁶.

Sytuację tę potwierdzała też inna inspekcja, którą w tym samym czasie, w dniach od 17 do 21 września 1943 r., w ośmiu powiatach we wschodniej części Kraju Warty odbył SS-Obersturmbannführer Rothe, były szef urzędu. W przesłanym do Berlina raporcie zauważył on, że w większości wizytowanych przez niego powiatów w ogóle nie prowadzono weryfikacji w księgach wieczystych lub innych dokumentach. Raportował ponadto poważne zaniedbania w prowadzeniu dokumentacji oraz stwierdzał, że pracownikom w oddziałach nie tylko brakuje fachowych kompetencji, ale nie posiadają też elementarnego rozeznania w powierzonych im zadaniach⁵⁷.

Oprócz braku doświadczonych pracowników powodem opóźnień w pracach urzędu było zbiurokratyzowanie procesu wywłaszczania oraz niezadowalająca współpraca z innymi instytucjami niemieckiego aparatu okupacyjnego. Przykładem może tu być sądownictwo. Niemieckie sądy obwodowe dokonywały „przepisywania” (*Umschreibung*) skonfiskowanego majątku na rzecz Rzeszy Niemieckiej. Kierownik Urzędu Ziemskiego SS zwracał się z formalnym pismem do właściwego terytorialnie sądu o przepisanie wskazanych gospodarstw i odnotowanie zmian w księgach wieczystych. Sądy dokonywały jednak tych zmian opieszale, na co szefowi wymiaru sprawiedliwości w Kraju Warty Froböſowi uskarżał się SS-Standartenführer Hammer⁵⁸. Dauge w późniejszej notatce służbowej, sporządzonej prawdopodobnie dla swoich przełożonych w Berlinie zauważył, że przyczyną tego stanu rzeczy może być przeciążenie sądów pracą⁵⁹. W grudniu 1942 r. odbyła się nawet wspólna konferencja Urzędu Ziemskiego SS, Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu

⁵⁶ APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, k. 3–8.

⁵⁷ APP, Urząd Ziemski, sygn. 1, Inspektionsberichte, k. 17–37. Inspekcję przeprowadzono w następujących powiatach: Gostynin, Inowrocław, Kutno, Łask, Łęczyca, Łódź, Mogilno, Włocławek.

⁵⁸ APP, Urząd Ziemski, sygn. 7, Korespondencja ws. ewidencji i wywłaszczania polskiego mienia, k. 42; ibidem, sygn. 204, Powiat Kępno i Ostrzeszów, sprawy gruntowe.

⁵⁹ APP, Urząd Ziemski, sygn. 7, Aktenvermerk, 29 I 1941, k. 144–145.

(Oberlandesgericht Posen) oraz innych instytucji zajmujących się grabieżą mienia polskiego, w tym Niemieckiego Towarzystwa Przesiedleńczo-Powierniczego (Deutsche Umsiedlungs- und Treuhandgesellschaft), na której omawiano problemy prawne związane z tym procederem. Nie przyniosła ona jednak żadnego usprawnienia prac⁶⁰. Wspomniane Niemieckie Towarzystwo Przesiedleńczo-Powiernicze, którego głównym zadaniem było przekazywanie niemieckim przesiedleńcom przejętego majątku, naciskało na Urząd Ziemski SS w Poznaniu na przyspieszenie prac nad zmianami w księgach wieczystych, co było warunkiem rozdysponowywania gospodarstw rolnych wśród osadników. Z zachowanej krótkiej notatki po spotkaniu przedstawicieli obu instytucji, które odbyło się 20 maja 1943 r. w Poznaniu, wynika, że przeszkodą w przenoszeniu własności była, poza brakiem fachowego personelu, konieczność uzgadniania tych proceduralnych czynności z instytucjami zajmującymi się planowaniem osadnictwa na Wschodzie. Obradujący przyznawali zresztą, że jakiegokolwiek przyspieszenie prac w tym zakresie było „niemożliwe”⁶¹.

Kwestia podziału kompetencji i rozgraniczenia obszarów działań między różnymi instytucjami do końca wojny pozostała nierozwiązanym problemem. W przypadku gruntów rolnych, zwłaszcza tych znajdujących się w granicach miast, prawo do ich konfiskaty rościł sobie Główny Urząd Powierniczy Wschód, działający poprzez zależną od siebie spółkę Zarząd Nieruchomości dla Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Grundstücksgesellschaft für den Reichsgau Wartheland, GEWA). Kwestie spornych gruntów musiały być każdorazowo regulowane między obiema instytucjami. Przykładowo w niewielkim mieście Grabów nad Prosną obie próbowały ustalić charakter jednej ze skonfiskowanych działek. W tym konkretnym przypadku Urząd Ziemski SS stał na stanowisku, że jest to „grunt o czysto rolniczym charakterze”, gdy tymczasem GEWA, która już dokonała konfiskaty działki, informowała, że parcela znajduje się w mieście i nie odda jej pod zarząd komisaryczny innej instytucji. Obu stronom nie udało się dojść do porozumienia. Wiele spraw tego typu nie zostało doprowadzonych do końca, a obfita korespondencja między zainteresowanymi prowadziła do, jak nazwał to Rothe w jednym z pism, „rozpętywania wojen papierowych”, co skutkowało pogłębiającym się chaosem⁶². Urząd Ziemski SS w Poznaniu nie był wyjątkiem, ponieważ również inne niemieckie instytucje w Kraju Warty zmagaly się z rosnącymi, zwłaszcza od 1944 r., problemami i w końcu zastojem prac.

⁶⁰ APP, Urząd Ziemski, sygn. 7, Niederschrift über die am 11. Dezember 1942 im Oberlandesgericht Posen stattgefundene Besprechung, k. 280–316.

⁶¹ APP, Sztab Osiedleńczy SS, sygn. 110, Eigentumsübertragung an Umsiedler, protokół spotkania przedstawicieli Niemieckiego Towarzystwa Przesiedleńczo-Powierniczego oraz Urzędu Ziemskiego SS, 20 V 1943, k. 14.

⁶² APP, Urząd Ziemski, sygn. 164; ibidem, sygn. 166, Powiat Grabów nad Prosną, sprawy gruntowe; ibidem, sygn. 186, Powiat Kępno, sprawy gruntowe; ibidem, sygn. 200 i 206, Powiat Kępno i Ostrzeszów, sprawy gruntowe.

Podsumowanie

Urząd Ziemski SS w Poznaniu należał do grupy instytucji SS, które realizowały politykę wysiedleńczo-kolonizacyjną w Kraju Warty. Organizacyjnie podlegał sztabowi komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny, choć początkowo wpływ na jego pracę miał też Główny Urząd Rasy i Osadnictwa, co może sugerować, że w planach Himmlera urzędy ziemskie SS miały być intensywniej zaangażowane w politykę osadniczą. Nieprzypadkowo SS-Standartenführer Hammer, pierwszy kierownik poznańskiego placówki, raporty z działalności w 1939 r. składał do RuSHA.

SS-Bodenamt Posen brał udział w polityce „germanizacji ziemi” w Kraju Warty, a jego rola polegała na ewidencjonowaniu zasobu ziemi rolnej i jej zabezpieczaniu na potrzeby instytucji osadniczych. Urząd przygotował bilans gruntów rolnych, które miały zostać oddane do dyspozycji SS. Ponadto przeprowadzał urzędowe konfiskaty majątku rolnego, należącego wcześniej do Polaków, poprzez dokonywanie zmian w księgach wieczystych. Tworzył zatem formalne podstawy do przeprowadzenia kolonizacji oraz „budowy na nowo niemieckiego chłopstwa” („Neubildung deutschen Bauerntums”) w tej „czysto germańskiej prowincji chłopskiej” („rein germanische Bauer-nprovinz”), którą miał się stać w wyobrażeniach nazistowskich planistów Kraj Warty⁶³. Ideologiczne uzasadnienie działalności urzędów ziemskich SS ustąpiło z czasem biurokratycznej rzeczywistości. Za symptomatyczny można uznać fakt, że trzecim kierownikiem urzędu w Poznaniu, po dwóch funkcjonariuszach SS, został prawnik. Ten czysto urzędniczy charakter zadań przeważał w działalności urzędów ziemskich SS, co cechowało też inne instytucje okupacyjnego aparatu administracyjnego, jak np. Główny Urząd Powierniczy Wschód.

Podobnie jak HTO, Urząd Ziemski SS poprzez zajmowanie i konfiskaty majątku rolnego uczestniczył w masowej grabieży mienia. Kompetencje Głównego Urzędu Powierniczego Wschód były jednak większe, ponieważ mógł on wyznaczać zarządców komisarycznych dla skonfiskowanego majątku i decydować o jego sprzedaży nowym niemieckim właścicielom, gdy tymczasem zadania związane z powierniczym zarządem majątku rolnego przekazane zostały spółce Ostland (Reichsland), a osadnictwem Niemców zajmowały się m.in. sztaby osadnicze i robocze SS, które ściśle współpracowały z urzędem, i Centrala Imigracyjna. Pod względem instytucjonalnym „germanizacja ziemi” była procesem złożonym, chociażby z tego względu, że powstało wiele instytucji, które brały udział w wysiedleniach Polaków i Żydów, przejmowaniu ich majątku oraz przesiedleniach Niemców. Instytucje te miały tworzyć nowe realia polityczne i gospodarcze, oparte na kryterium rasowo-etnicznym, ale dość szybko stały się biurokratycznym molochem.

⁶³ IZ, Dok. I-544, Pismo Ministerstwa Wyżywienia i Rolnictwa, 23 XI 1939, k. 16–18.

Urząd Ziemski SS w Poznaniu, jak i pozostałe urzędy ziemskie, miał być eksperckim zapleczem dla prowadzenia polityki rolnej i osadniczej. Charakterystyczne było to, że zatrudniano w nim zawodowych agronomów, którzy swoją wiedzą i politycznym zaangażowaniem mieli realizować najważniejsze polityczne cele Himmlera. Zważywszy na nierozwiązywalną sprzeczność między założeniami ideologicznymi a realiami wykonywania rządów okupacyjnych, realizacja tych celów była niemożliwa. Urząd wypełnił powierzone mu zadania połowicznie. Przeprowadził w większej części prace związane z ewidencją ziemi i gospodarstw rolnych, ale już ich „prawne” zabezpieczenie w księgach wieczystych dla niemieckich kolonistów pozostało niewielkie. Nieznacznym był odsetek faktycznie skonfiskowanych i przekazanych Niemcom gospodarstw. Mimo tej biurokratycznej niewydolności 50 tys. niemieckich osadników zostało osadzonych na zagrabionych gospodarstwach. Zajmowały one łącznie areal 700 tys. ha, co stanowiło 25% powierzchni rolnej Kraju Warty.

Streszczenie

Urzędy ziemskie SS były instytucjami niemieckiego aparatu okupacyjnego, podporządkowanego Heinrichowi Himmlerowi jako komisarzowi Rzeszy ds. umacniania niemieczyny. Ich zadanie w państwach podbitych przez Rzeszę Niemiecką polegało na ewidencji gruntów rolnych wraz z gospodarstwami oraz ich zabezpieczeniu i konfiskacie na potrzeby planowanej kolonizacji. Przygotowywane przez nie bilanse ziemskie służyły, przynajmniej teoretycznie, jako podstawa do osadnictwa Niemców. Urząd Ziemski SS w Poznaniu był bezpośrednio zaangażowany w działania licznych niemieckich instytucji zajmujących się wysiedleniami Polaków i Żydów, masową grabieżą ich mienia oraz przesiedleniami Niemców. Jego pracami kierowali kolejno: SS-Standartenführer Max Hammer, SS-Obersturmbannführer Arthur Rothe oraz dr Helmut Dauge. W okresie największego rozwoju, w 1941 r., placówka zatrudniała prawie 140 osób, przy czym stanowiska kierownicze były obsadzone przeważnie przez funkcjonariuszy SS. Urząd wypełnił tylko część zleconych mu zadań. Udało się zewidencjonować całość ziemi rolnej oraz gospodarstw, które miały zostać przekazane niemieckim przesiedleńcom sprowadzanym do Kraju Warty, ale prace związane z rekwizycją i konfiskatą gruntów oraz ich przepisywaniem w księgach wieczystych, co było podstawowym obszarem działalności urzędu, przeprowadzone zostały w niewielkim procencie. Wynikało z postępującej niewydolności urzędu oraz skrajnego zbiurokratyzowania procesu konfiskat. Ta rozbieżność między założeniami polityczno-ideologicznymi a praktyką okupacji była zjawiskiem typowym dla większości instytucji niemieckich w okresie II wojny światowej.

The SS Land Office in Poznań (SS-Bodenamt Posen) in the Process of Land Germanisation in the Reichsgau Wartheland (Warta Land)

The SS Land Offices were institutions of the German occupation apparatus, subordinate to Heinrich Himmler as Reich Commissioner for the Consolidation of German Nationhood. Their task was to register agricultural land and farms in the countries conquered by the German Reich, securing and confiscating them for planned colonisation. The land registers they prepared served, at least in theory, as a foundation for German settlement. The SS Land Office in Poznań was directly involved in the activities of numerous German institutions

dealing with the expulsion of Poles and Jews, the mass looting of their property, and the resettlement of Germans. Its work was directed successively by SS-Standartenführer Max Hammer, SS-Obersturmbannführer Arthur Rothe and Dr Helmut Dauge. At its peak in 1941, the office employed nearly 140 people, with most management positions held by SS officers. The office only partially fulfilled the tasks assigned to it. Although it was possible to register all agricultural land and farms intended for transfer to German resettlers in the Wartheland (the Warta Land), only a small percentage of the work related to the requisition and confiscation of land and its transfer to the land register was completed. This inefficiency stemmed from the office's increasing ineffectiveness and the extreme bureaucratisation of the confiscation process. The inconsistency between political and ideological premises and the practice of occupation was, in fact, typical of most German institutions during the Second World War.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Centrala Przesiedleńcza w Poznaniu (1009)

Sztab Osiedleńczy w Poznaniu (304)

Urząd Ziemski SS w Poznaniu (1010)

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

NS 2, Rasse- und Siedlungshauptamt SS

R 49, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums

R 1501, Reichsministerium des Innern

R 9361, Sammlung Berlin Document Center (BDC): Personenbezogene Unterlagen der SS und SA

Instytut Zachodni w Poznaniu

Dok I. Zbiór dokumentów niemieckich

Opracowania

Bartnicka A., *Światopogląd w działaniu. Heinrich Himmler i jego wizja rasowego imperium III Rzeszy*, Gdańsk 2023.

Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Frankfurt am Main–Hamburg 1965.

Gies H., Richard Walther Darré. Der „Reichsbauernführer“, die nationalsozialistische „Blut und Boden“. *Ideologie und Hitlers Machteroberung*, Köln 2019.

Heinemann I., *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, Gdańsk 2014.

Ingrao Ch., *Obietnica Wschodu. Nazistowskie nadzieje i ludobójstwo 1939–1943*, Warszawa 2022.

Janicki T., *Wieś w Kraju Warty (1939–1945)*, Poznań 1996.

Łuczak C., „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.

Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.

Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.

Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okregu Warty”*, Poznań 1979.

- Nawrocki S., *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.
- Rudawski B., *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Rutowska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.
- Stiller A., *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, t. 1–2, Göttingen 2022.

Bogumił Rudawski – dr, historyk, pracownik naukowy Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Zajmuje się badawczo II wojną światową oraz okupacją niemiecką w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem Kraju Warty. E-mail: rudawski@iz.poznan.pl.

Bogumił Rudawski – PhD, historian, researcher at the Institute for Western Affairs in Poznań. His research interests include World War II and the German occupation of Poland, with particular emphasis on the Wartheland. E-mail: rudawski@iz.poznan.pl.